

УДК 929:930.2(477.74-21)«1900–1914»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.136>

Вікторія Герасименко*

«ФОРМУЛЯРНИЙ СПИСОК ПРО СЛУЖБУ...» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ПРОСОПОГРАФІЧНИХ ПОРТРЕТІВ МАЛОВІДОМИХ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ (НА ПРИКЛАДІ МІСЬКИХ ГОЛІВ ОДЕСИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Анотація: У статті аналізується цінність актових джерел для дослідження маловідомих персоналій і створення колективного портрету завдяки просопографії. Праці сучасних істориків розглядають питання різнобічності та масштабності джерельної бази для створення просопографічного портрету. Нововиявлені формулярні списки про службу міських голів значно доповнюють існуючу документальну базу і суттєво доповнюють відкриті та спірні питання у нерозкритих життєписах очільників Одеси. Введені до наукового обігу архівні справи сприяють подальшому пошуку документів про попередників і наступників міських голів початку ХХ ст.

Ключові слова: просопографія, формулярний список, архів, міський голова, Одеса

Сучасна історична наука поступово насичується новітніми методами, що є широко поширеними у тематиці досліджень світової історії. Просопографія проникла як нова хвиля та сколихнула біографістику, дала новий масштаб розгляду вже знайомих тем. У розрізі вивчення подій минулого та їхніх наслідків дослідникам необхідно об'єктивно та правдиво реконструювати сторінки життя історичних осіб.

Дослідники розрізняють індивідуальні просопографічні студії про видатних діячів певної доби та «групові» просопографічні дослідження, орієнтовані на вивчення певних суспільних груп. Останній підхід дає матеріал для узагальнень і компонування «колективних біографій». У такому разі просопографія трактується як дослідження спільного у групі осіб, що діє в історії (родовий, професійний, соціальний, політичний)¹.

Для вивчення міських голів Одеси початку ХХ ст. одним з основних методів був застосований просопографічний метод, який спроможний допомогти створити колективний опис способу життя та занять представників певного професійного спрямування, які, у свій час, обіймали посаду очільника міста. Широкий спектр джерельної бази як допомагає, так і ускладнює роботу науковця, тому необхідним є визначення значимих категорій для створення просопографічного портрету як індивіда, так і групи. Людина постає як особистість з усіма індивідуальними якостями та взаємовідносинами з навколишнім світом, а кілька осіб – як спільнота, пов'язана взаємною відповідальністю та взаємовпливом.

* Герасименко Вікторія Вікторівна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2859-0105>; e-mail: samvika2086@gmail.com

¹ Старовойтенко І.В. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. 2008. Вип. 4. С. 56.

Результатами просопографічного дослідження можуть бути: 1) реконструкція просопографічного портрета конкретної особистості; 2) створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками; 3) опис способу життя та занять представників певних соціальних станів².

Для просопографічного портрету міських голів Одеси, як професійного колективу, підходить другий і третій вищезгадані варіанти. Проте, можна спробувати і реконструювати «загальний» портрет міського голови Одеси за спільними та схожими ознаками.

Досліджуючи діяльність міських голів модерної доби неможливо обійтися без масиву офіційних джерел, записок, пропозицій, доповідей і звітів, що, у першу чергу, зберігаються в архівних установах. Робота з цією групою документів передбачає розуміння структури тогочасного самоврядування міста, повноважень та обов'язків основної групи урядовців (дума й управа), адже у великій сукупності справ можна втратити багато часу та сил, і знаходити багато дублікатів документів у схожих фондах за тематикою.

Розглядаючи доробок вітчизняних науковців, про різні погляди на просопографію, створення та компоненти просопографічного портрету і класифікацію джерел з коротким поясненням описала Н. Миронець³ та І. Старовойтенко⁴. Більш глибоко у класифікацію джерел для дослідження колективів (родинного, професійного, громадського тощо) занурились дослідники С. Світленко⁵ й О. Гураль⁶ на прикладі своїх тем. Ґрунтовною працею у розрізі вивчення формулярних списків, як цінного джерела з історії чиновництва Південної України, є робота за упорядництва О. Панкєєва⁷. У книзі опубліковано та представлено групові формулярні списки чиновників Новоросійської губернії кінця XVIII ст. з частковим зануренням в історіографічний процес дослідження й оприлюднення такого виду документів. Статті В. Коротенко⁸, О. Белої⁹, Г. Левченко¹⁰, І. Ратушняк¹¹, публікації та дисертаційні роботи сучасних істориків (Т. Березовської¹², В. Томазова¹³ й

² *Миронець Н., Старовойтенко І.* Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. Київ, 2008. С. 424.

³ *Ibid.* С. 424-431.

⁴ *Старовойтенко І.В.* Вказана праця. С. 50-66.

⁵ *Світленко С.* Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70-80-х рр. XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 1998. Ч. 2. С. 60-79.

⁶ *Гураль О.В.* Джерельна база просопографічного портрета родини Старицьких (40-і рр. XIX ст. – поч. XXI ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2014. 16 с.

⁷ Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік / Упорядник *Панкєєв О.С.* Запоріжжя, 2011. 125 с.

⁸ *Коротенко В.В.* Формулярний список про службу Федора Лизогуба (за документами Державного архіву Полтавської області) // Архіви України. 2011. № 6. С. 179-183.

⁹ *Бєлая О.М.* Документи героя Вітчизняної війни 1812 року Миколи Панаєва у Державному архіві Київської області // Архіви України. 2012. № 4. С. 118-136.

¹⁰ *Левченко Г.С.* Нові архівні документи до біографії шукача античних артефактів А.Б. Ашика // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2019. Вип. 29. С. 90-96.

¹¹ *Ратушняк І.* Формулярний список Брацлавського повітового старости Української Держави 1918 р. Г. Врублевського як історичне джерело // Вінниччина. Краєзнавчі дослідження. 2020. Вип. 31. С. 130-132.

¹² *Березовська Т.В.* Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2003. 18 с.

інших) продовжують практику використання формулярних списків для створення й доповнення життєписів історичних персоналій завдяки просопографії.

Для дослідження постатей певної професії необхідно долучати до джерел задокументовані описи їх діяльності (звіти, записки, заявки, доповіді, списки тощо). Метою публікації є доведення необхідності віднайдення формулярних списків про службу урядовців в архівних установах для конструювання повного портрету персоналій завдяки просопографії. Для досягнення мети важливим є аналіз формулярних списків про службу міських голів для визначення їх значимості як офіційного джерела для просопографічного дослідження урядовців (міських голів Одеси).

Значний масив джерел знаходиться у фондах Державного архіву Одеської області. Для досліджуваного періоду необхідним було розглянути урядові документи (у тому числі і *формулярні списки*), що знаходяться у фонді 16 «Одеська міська управа», де можна прослідкувати історію самої Одеси. Тут є відомості про містобудування, благоустрій міста, про торгівлю, культурне життя, освіту, благодійність, про вибори гласних і міських голів до органів місцевого самоврядування, організацію міської влади тощо.

Формулярні списки з'явилися у документообігу Російської імперії в першій половині XVIII ст. Вони мали вигляд рукописного, а згодом друкованого опитувальника затвердженої форми та заповнювалися окремо на кожного працівника, який вступав на службу. Окрім того, цей документ наповнювався новими даними при переході зі служби в службу, при відставці за вислугою років для отримання пенсії, для отримання чергового чину, для видачі документів у разі необхідності перетину кордону, для подання клопотання на ім'я імператора або ж у разі віддачі під суд¹⁴.

Формулярні списки є цінним джерелом для історика, водночас потрібно враховувати особливості створення цих джерел. Зокрема, технічні помилки або неточності у графах списків є наслідком помилок писаря або обмеженості свідчень (перші списки записувалися зі слів самих службовців). У такій ситуації може допомогти наявність декількох варіантів або копій формулярних списків однієї особи (Рис. 1. та Рис. 2.).

Три персоналії маловідомих міських голів першої половини XX ст. – Василь Якович Протопопов, Микола Іванович Мойсеев і Борис Олександрович Пелікан – мають досить обмежене висвітлення біографічних даних у працях істориків¹⁵ і тогочасній одеській пресі (*Одеський вісник, Одеський листок*).

Василь Якович Протопопов – кандидат права Імператорського Новоросійського університету, адвокат, журналіст і громадський діяч, понад 10 років був старшиною присяжних повірених Одеської судової палати. З 1900 (1897) р. поєднував основну діяльність з роботою гласним одеської міської думи¹⁶. Міський головою Одеси пробув з 1905 до 1908 рр.

¹³ Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження і практиками соціокультурної адаптації. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. 354 с.

¹⁴ Подмазо А.А. Формулярные (послужные) списки как источники. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Podmazo.pdf>

¹⁵ Ижик Л.В. Книжные знаки одесских библиофилов: монографическое исследование. Одесса, 2014. С. 91-94; Малахов В.П. Одесса, 1900-1920. Одесса, 2004. 488 с.; Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1914. 294 с. URL: <https://cutt.ly/9ETO2KD>

¹⁶ Одесский листок. 1914. 30 марта.

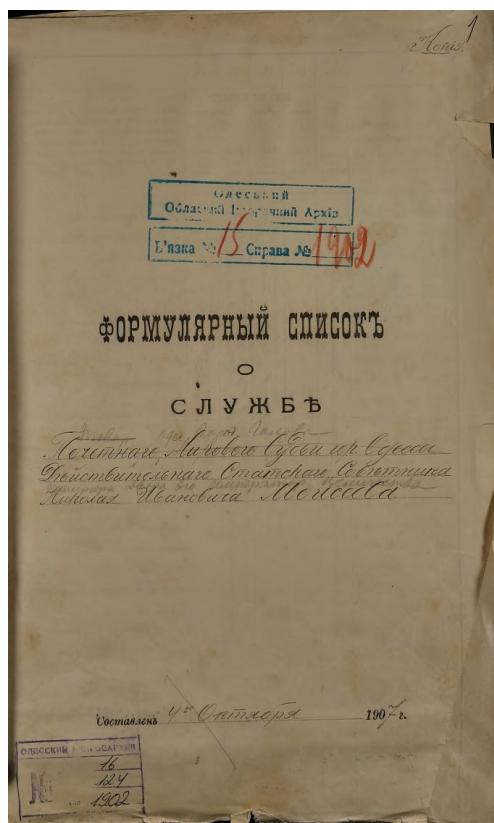

Рис. 1. Formularний список про службу почесного мирового судді, дійсного статського радника Миколи Івановича Мойсеєва (ДАОО. Фонд 16. Опис 124, ч. 1. Справа 1902)

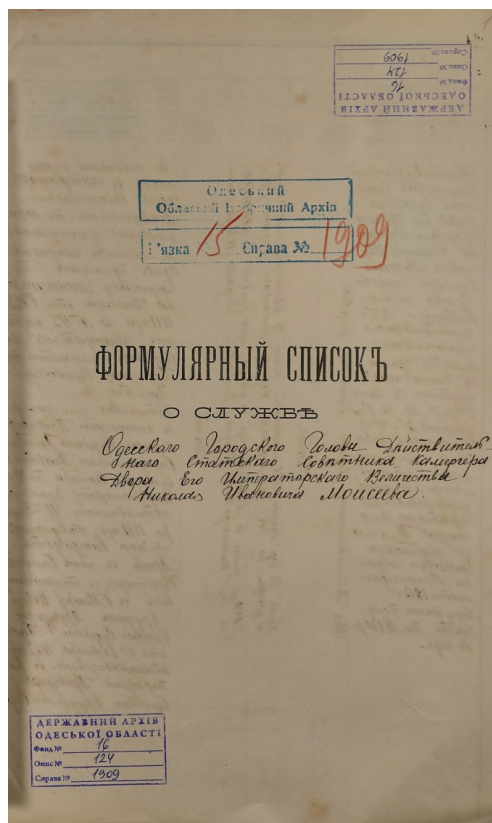

Рис. 2. Formularний список про службу Одеського міського голови, дійсного статського радника, камергера двору його Імператорської Величності Миколи Івановича Мойсеєва (ДАОО. Фонд 16. Опис 124, ч. 1. Справа 1909)

Микола Іванович Мойсєєв – кандидат права Імператорського Новоросійського університету, фахівець судової сфери, займав посади при одеській судовій палаті. З кінця ХІХ ст. активно впливає в життя одеського міського самоврядування у ролі гласного думи. В період його керівництва містом (1908-1913 рр.) відбувалися суперечки між різними політичними силами в Одеській міській думі та на шпальтах газет, у тому числі між його прихильниками («мойсєєвцями») та соратниками його основного опонента Б.О. Пелікана («пелікановцями»). Хоча за доби міського голови В.Я. Протопопова, М.І. Мойсєєв і Б.О. Пелікан дотримувалися однією опозиційної команди.

Борис Олександрович Пелікан – випускник Імператорського Олександрівського лицю¹⁷, представник юридичної сфери, обіймав у свій час посади юрисконсультів та адвокатів у різних підприємствах, активний учасник монархічного руху в Одесі, прихильник шовінізму й антисемітизму. Очолив міську думу Одеси з 1913 р.

¹⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 16. Оп. 124, ч. 1. Спр. 2362. Арк. 13в.

Надалі будемо розглядати формулярний список для аналізу інформації та демонстрації її актуальності для просопографічного дослідження. Вищезгаданий документ має 14 граф:

1) чин, ім'я, по-батькові, прізвище, посада, кількість років від народження (*інколи прописували дату народження, а не вік*), віросповідання, відзнаки та розмір утримання;

2) з якого звання походить (*станове походження*);

3-6) чи є маєток (*окремо враховувався родовий і набутий маєток самого урядовця, його батьків або дружини*);

7) де отримав виховання і чи закінчив у навчальному закладі повний курс наук, коли вступив на службу, які були чини, на яких був посадах і де служив; чи не було яких особливих по службі діянь або відмінностей; чи не був особливо, окрім чинів, чимось нагороджений, та в який час; крім того, якщо, знаходячись під судом або слідством був виправданий і визнаний невинним: то коли і за що саме був відданий під суд і чим справа закінчилася;

8-9) роки; місяці та числа (*для нотування подій попередньої графи 7*);

10) чи був в походах проти ворога та в самих битвах, і коли саме (*у М.І. Мойсеєва, наприклад тут прописана обов'язкова військова служба*)¹⁸;

11) чи був у штрафах, під слідством і судом; коли і за що саме відданий суду; коли і чим справа закінчилася;

12) чи був у відпустках, коли, скільки саме часу; чи повертався вчасно або прострочив, то коли саме з'явився і чи була причина прострочення визнана поважною;

13) чи був у відставці з нагородженням чином або без нього, коли та від якого до якого часу;

14) неодружений або одружений на кому, чи має дітей, кого саме, рік, місяць і дата народження дітей, де вони знаходяться та якого віросповідання¹⁹.

Залежно від того, коли оформляли формуляр, шаблон міг відрізнятись за кількістю граф, або ж назвою.

Переходимо безпосередньо до прикладів. Вже з перших пунктів формуляру історик може отримати багато важливих даних, які важко знайти в одному місці: це діючий чин, дата народження, віросповідання, родовий маєток (свій та дружини), освіта, звання та присвоєні нагороди службовцю (Рис. 3).

В.Я. Протопопов, М.І. Мойсеєв і Б.О. Пелікан працювали на посаді міського голи з 1906 до 1917 рр. почергово. Практика вивчення їх попередників на посаді (*М.О. Новосельський, Г.Г. Маразлі, В.М. Лігін, П.А. Крижановський та інші*) показує, що одеські газети у другій половині XIX ст. мали окремі біографічні довідки з гравюраами новообраних міських голів, на відміну від їх майбутніх колег першої половини XX ст.

Однією з найбільших є графа 7, де починаючи з закінчення навчання у закладах вищої освіти, можна простежити професійний шлях, роботу попечителями (*опікуни благодійних, освітніх, культурних, лікувальних, рекреаційних товариств та організацій*) і нагородження орденами, медалями за службу тощо. Це найдовша графа, яка продовжується на декілька листів у справі, і може слугувати важливим джерелом для

¹⁸ ДАОО. Ф. 16. Оп. 124, ч. 1. Спр. 1902. Арк. 2.

¹⁹ Левченко Г.С. Вказана праця. С. 92.

створення просопографічного портрету професійної групи. Всі пункти прописуються у хронологічному порядку, із зазначенням дати (число, місяць, рік), посади та місця служби або отримання нагороди.

Для опису життя Б.О. Пелікана буде додано відомості про вищий навчальний заклад²⁰. На відміну від В.Я. Протопопова та М.І. Мойсеєва, що є випускниками Імператорського Новоросійського університету, Б.О. Пелікан навчався в іншому регіоні.

Остання графа (15) стосується сімейного стану урядовця – одружений/неодружений, з якої сім'ї дружина (її дівоче прізвище), імена та роки народження дітей, віра, місце знаходження членів сім'ї.

Подібним за змістом, з основною інформацією про людей, що проживали в кінці XIX ст. є перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. У Державному архіві Одеської області є частина перепису, що стосується Одеського регіону у фонді 2 «Канцелярія Одеського градоначальника». Тим не менш, подана інформація є дещо обмеженою, на відміну від формулярних списків про службу урядовців.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
ЕСТЬ ЛИ ИМЯНИЕ						
Число, имя, отчество, фамилия, должность, звание, роду, впрочем, какое, звание, отличия и по-лучаемое содержание	Имя бабаго	У него самого или родственной	У него самого или родственной	У жены, если женаты	Родовое звание	Родовое звание
<p>Где получены воспитание и образование (или курс наук в учебном заведении); где и в каких должностях и где проходила служба; не было ли особых по службе отличий или на- чин; не был ли освобожден, чья или чьяго дворянства, кроме чиновника.</p>						
<p><i>Григорий Иванович Старосельский Сын Видеопромышленник Сын 1857 г. рождения Служил в правлении Кавказского Служил в Спасском Служил в 3-м Служил в 4-м Служил в 5-м Служил в 6-м Служил в 7-м Служил в 8-м Служил в 9-м Служил в 10-м Служил в 11-м Служил в 12-м Служил в 13-м Служил в 14-м Служил в 15-м Служил в 16-м Служил в 17-м Служил в 18-м Служил в 19-м Служил в 20-м Служил в 21-м Служил в 22-м Служил в 23-м Служил в 24-м Служил в 25-м Служил в 26-м Служил в 27-м Служил в 28-м Служил в 29-м Служил в 30-м Служил в 31-м Служил в 32-м Служил в 33-м Служил в 34-м Служил в 35-м Служил в 36-м Служил в 37-м Служил в 38-м Служил в 39-м Служил в 40-м Служил в 41-м Служил в 42-м Служил в 43-м Служил в 44-м Служил в 45-м Служил в 46-м Служил в 47-м Служил в 48-м Служил в 49-м Служил в 50-м Служил в 51-м Служил в 52-м Служил в 53-м Служил в 54-м Служил в 55-м Служил в 56-м Служил в 57-м Служил в 58-м Служил в 59-м Служил в 60-м Служил в 61-м Служил в 62-м Служил в 63-м Служил в 64-м Служил в 65-м Служил в 66-м Служил в 67-м Служил в 68-м Служил в 69-м Служил в 70-м Служил в 71-м Служил в 72-м Служил в 73-м Служил в 74-м Служил в 75-м Служил в 76-м Служил в 77-м Служил в 78-м Служил в 79-м Служил в 80-м Служил в 81-м Служил в 82-м Служил в 83-м Служил в 84-м Служил в 85-м Служил в 86-м Служил в 87-м Служил в 88-м Служил в 89-м Служил в 90-м Служил в 91-м Служил в 92-м Служил в 93-м Служил в 94-м Служил в 95-м Служил в 96-м Служил в 97-м Служил в 98-м Служил в 99-м Служил в 100-м</i></p>						

Рис. 3. Формулярний список про службу почесного мирового судді, дійсного статського радника Миколи Івановича Мойсеєва (ДАОО. Фонд 16. Опис 124, ч. 1. Справа 1902. Арк. 1зв)

²⁰ ДАОО. Ф. 16. Оп. 124, ч. 1. Спр. 2362. Арк. 1зв.

Сімейний стан М.І. Мойсєєва вдалося уточнити завдяки порівнянню даних у переписі 1897 р. та формулярному списку, і було з'ясовано як нові дані (дівоче прізвище дружини, родинне походження, дати народження дітей)²¹, так і суперечливі дані (у формулярному списку – родовий маєток дружини в Херсонській губернії с. Лошкарівка, за переписом – Катеринославська губернія с. Лошкарівка), що потребують подальшого опрацювання й узагальнення²².

Про сім'ю ще одного мера, В.Я. Протопова – не було відомо досі, проте він був одружений і взяв опіку над дітьми дружини від попереднього шлюбу²³. Завдяки формулярному списку ця інформація найближчим часом буде оприлюднена.

У результаті роботи з формулярними списками, можемо побачити, що це потребує часу та наявності перехресних джерел, адже наступний приклад заповнення формуляру є досить частим (секретарі дописували нові подробиці у хаотичному порядку, без поділу на відповідні графи (Рис. 4.):

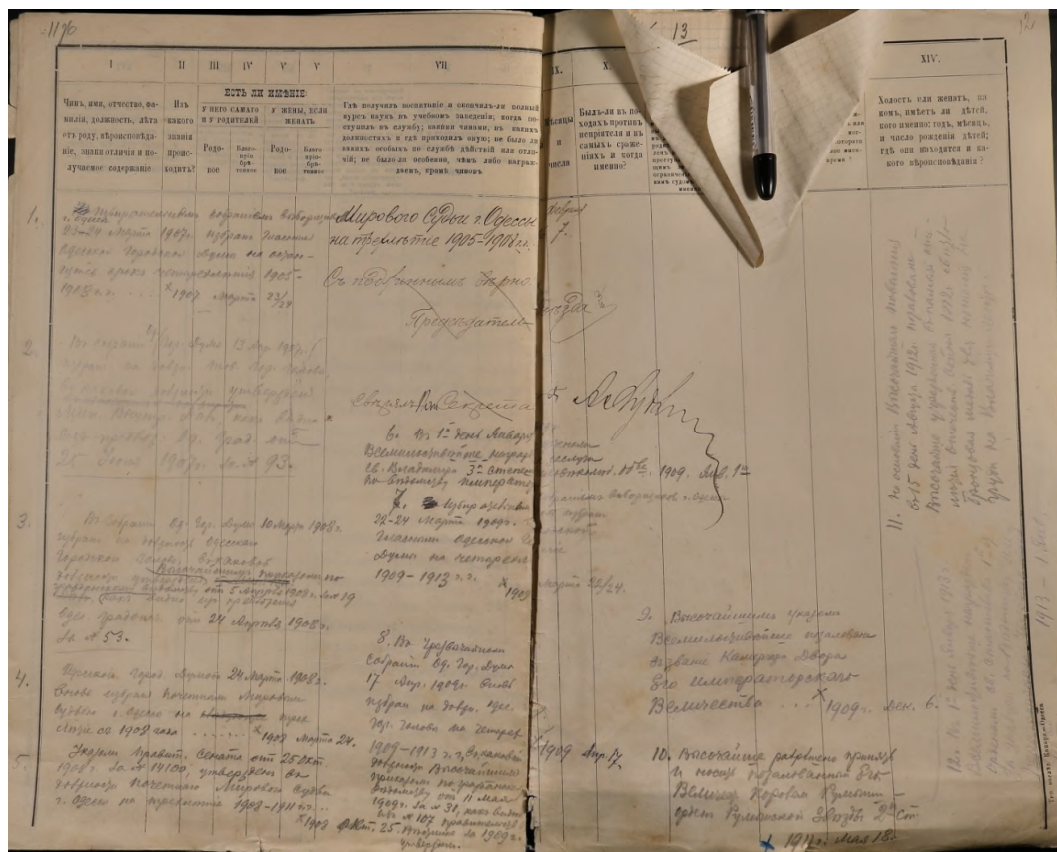

Рис. 4. Формулярний список про службу почесного мирового судді, дійсного статського радника Миколи Івановича Мойсєєва (ДАОО. Фонд 16. Опис 124, ч. 1. Справа 1902. Арк. 11зв-12)

²¹ ДАОО. Ф. 16. Оп. 124, ч. 1. Спр. 1902. Арк. 2.

²² ДАОО. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 1913. Арк. 6-7зв.

²³ ДАОО. Ф. 16. Оп. 124, ч. 1. Спр. 2359. Арк. 2.

Якщо порівняти дві копії формуляру М.І. Мойсеєва – у «чистовому варіанті» записів олівцем майже немає, проте не зазначені останні події, пов'язані з відставкою мера (до 1911 р.). У першому ж, більш «чорновому» варіанті, інформація записана до 1906 р., а останні два аркуші створюють справжній «квест» для дослідника (Рис. 4).

Для доповнення історичного портрету Б.О. Пелікана у фондах Державного архіву Одеської області було знайдено 3 справи (формуляри, рукописні та друковані), що є ідентичними копіями за змістовим наповненням²⁴. Хоча і не уникнули характерних дописів/виправлень олівцем або ж ручкою.

Отже, формулярні списки про службу міських голів з архівного фонду несуть у собі унікальність і сприяють подальшому та поглибленому вивченню науковцями та краєзнавцями для введення нових фактів до вже існуючої історії Одеси. Адже перегляд документів свіжим поглядом дасть можливість побачити нові грані вже таких відомих і вивчених осіб, подій та явищ.

Всі вищезгадані матеріали є важливим носієм інформації стосовно формальних подій, що надають нових характеристик міським головам. Знайдено інформацію, яка різниться у джерелах (про походження дружини М.І. Мойсеєва) і вимагає подальшого опрацювання. Проте виявлені нові дані стосовно місця навчання, сімейних обставин і служби урядовців надають можливість розширити відомості про діяльність В.Я. Протопопова, М.І. Мойсеєва та Б.О. Пелікана.

За останні роки архівні установи України почали оприлюднення електронних копій подібних формулярів для використання широкого загалу, що є позитивною практикою та зрушенням у популяризації вивчення локальної історії у загальнодержавному та світовому контексті.

Viktoriia Herasymenko

«The formal list of service...»
as a source for prosopographic portraits of quite-known historical figures
(on the example of city mayors of Odesa in the beginning of twentieth centuries)

Abstract: The article analyzes the value of act sources for the study of quite-known historical personalities and the creation of a collective portrait through prosopography as a main method. The works of modern historians consider the diversity and scale of the source base for the creation of a prosopographic portrait. The documents of three Odesa mayors were considered. There were V. Protopopov, M. Moiseyev and B. Pelikan.

Vasyl Protopopov was a lawyer, journalist and public figure. Before the appointment as mayor in 1905, V. Protopopov combined his main work with the deputy's activity of the Odesa City Council.

Mykola Moiseyev was a specialist in the judicial sphere. He held positions at the Odesa Judicial Board. Since the end of the ninetieth century, M. Moiseyev actively worked as a

²⁴ ДАОО. Ф. 16. Оп. 124, ч. 1. Спр. 2362. 8 арк.; Спр. 2365. 6 арк.; Спр. 2366. 4 арк.

deputy of the Odesa City Council. During his rule in the city (1908-1913) there were constant disputes between two groups. There were supporters of the mayor («Moiseyevans») and allies of his main opponent B. Pelican («Pelicans»).

Borys Pelikan was a representative of the legal sphere. Before mayor's post, he held the positions of legal advisers and lawyers in various enterprises. Also B. Pelican was an activist of the monarchical movement in Odesa, a supporter of chauvinism and anti-Semitism. He became as the mayor of Odesa in 1913.

The newly discovered formal lists on the service of Odesa mayors significantly supplement the existing documentary base. These official papers add a new information for the controversial issues in the undisclosed biographies of the leaders of Odesa.

Keywords: prosopography, formal list, archive, mayor, Odesa